

Architektura šedesátých a sedmdesátých let 20. století na jižní Moravě, ohlédnutí za výstavou „Od bruselu k brutalismu“

Renata Vrabelová

Národní památkový ústav, Metodické centrum moderní architektury v Brně, připravil ve své přednáškové a výstavní budově na období od října do prosince 2022 výstavu prezentující výsledky pětiletého výzkumu architektury šedesátých a sedmdesátých let 20. století.¹ Cílem výzkumného projektu bylo nabídnout informace o architektuře zkoumaného období a vyhodnotit a definovat památkový potenciál těchto staveb. Pro brněnské uvedení výsledků projektu se výstava zaměřila především na území hlavního krajského města, s nahlédnutím na některé další stavby Jihomoravského kraje. Snahou bylo, v souladu s aktuálním zvýšeným zájmem veřejnosti o poválečnou architekturu, podpořit všeobecně pozitivnější vnímání kvality a hodnot těchto staveb a stavebních souborů, stejně jako vysvětlovat, v čem jsou mimořádné.

Architektonické dědictví období socialismu bylo donedávna vnímáno jako zhmotněný relikv totalitní ideologie. Negativní pohled na tyto stavby bývá podpořen jejich špatným stavem, způsobeným částečně nekvalitními materiály, ale zejména dlouhodobou absencí potřebné péče. Na mnohých stavbách se podepsala negativa centrálně řízeného hospodářství, přesto řada staveb prokazuje vysokou úroveň estetické a současně funkční koncepce.

V podmínkách československého znárodněného, plánovaného hospodářství a stavebnictví v mnoha případech realizace staveb během zkoumaných dvou dekad splývá, a to z důvodu nedostatečné materiálové základny, technologického vybavení a také nedostatku odborných lidských zdrojů, takže během výstavby docházelo ke značným časovým prodlevám, některé budovy v době dokončení byly již morálně zastaralé, častý byl i finančními nebo materiálovými možnostmi vynucený rozdíl mezi původním záměrem a výsledným provedením. Mnoho staveb vyrůstalo jen díky dobrovolné brigádnické činnosti v rámci tzv. akcí Z,² což poznamenalo kvalitu jejich provedení. Přes tyto skutečnosti je architektura představeného období dokladem zralých a promyšlených konceptů, často i velkolepých, bohužel podle původního záměru nedokončených plánů.

Šedesátá léta pro československou architekturu znamenala její poválečné vystoupení ze stínu, návrat na mezinárodní výsluní. Dokladem toho jsou úspěchy československé prezentace na světových výstavách, v Bruselu v roce 1958, v Montrealu 1967 a také v roce 1970 v Torontu, zde už ale s normalizačními omezeními.

Československá expozice v pavilonu světové výstavy EXPO'58 v Bruselu spolu s restaurací od Františka Cubra, Zdeňka Pokorného a Josefa Hrubého představily filozofii, výtvarné a formální směřování v duchu pokračující mezinárodní moderny, s vlivy myšlenek Bauhausu či Le Corbusiera, osvěžených lehkými, provzdušněnými a organickým tvarováním obohacenými formami brazilské architektury,³ s využitím nových technologií a v barevnosti odkazující na obrazy Pieta Mondriana, s projasněnou paletou pastelových barev. Fenomén Bruselu v československém prostředí podnítil určitou legalizaci návratu k formálnímu vyjádření v duchu internacionálního slohu, s využitím nových výrazových prostředků. Typickými prvky pro takto vzniklý styl s přídomkem *bruselský* jsou vzdušná točitá schodiště nesená středovou schodnicí, zdvojené sloupy ve tvaru písmene V, zmíněná barevnost a ve spolupráci s výtvarníky zapojení uměleckých děl a výtvarně zpracovaných funkčních prvků. Dobře identifikovatelné jsou i nové materiály – sklo, hliník, umělé hmoty – použité ve spojení s betonem a tradičními přírodními materiály

Obr. 1. Vstup na brněnské výstaviště s druhotně umístěnou plastikou *Nový věk* od Vincence Makovského, která byla součástí československé expozice v Bruselu 1958, reprofoto: archiv NPÚ

jako kámen, dřevo, kov, keramika. Významnou součástí této architektury je propojení s výtvarným uměním v duchu tzv. *gesamtkunstwerku*. K zakomponování výtvarného umění do architektury docházelo již během projektování. Intenzivní a oboustranně vítanou spoluprací architektů s umělci umožnilo vládní usnesení,⁴ vydané Státní komisí pro techniku v součinnosti s orgány ústředních investorů a autorských svazů, které nařizovalo u státních zakázek povinně vyčlenit určité procento z celkového objemu investice na výtvarná díla. Podíl výtvarníků na architektonických realizacích v socialistickém Československu byl tedy významný, komunistická vláda tímto způsobem řešila jistotu hmotného zabezpečení umělců. Na státních zakázkách v jihomoravském regionu spolupracovala řada vynikajících umělců.⁵

Celá šedesátá léta se nesla v duchu vlivů představených na bruselské výstavě. Jednou z mnoha vysoce hodnocených kvalit pavilonu, oceněného na Expo'58 hlavní cenou Zlatá hvězda, byla ocelová konstrukce, umožňující celoplošné prosklení fasád. Významnou brněnskou/moravskou stopou pak bylo umístění monumentální plastiky *Nový věk* od Vincence Makovského před hlavní vchod do pavilonu.

Skladebnou ocelovou konstrukci použili také architekti Miroslav Řepa a Vladimír Pýcha pro dočasnou stavbu pavilonu do kanadského Montrealu. Ocelové prvky byly v roce 1965 vyrobeny v brněnské Královopolské strojárně a po transportu třemi loděmi v roce 1967 smontovány na montrealském výstavišti.

Československou účast na světové výstavě v Ósace v roce 1970 již poznamenaly následky nuceného návratu k prosovětské orientaci, realizovaného tzv. normalizací. Pro brněnské vítěze soutěže z roku 1968 na pavilon pro Ósaku to znamenalo, že zahájení Expa se autoři v kompletní sestavě Viktor Rudiš, Vladimír Palla a Aleš Jenček nemohli zúčastnit. Budovu pavilonu s válcovou hmotou ústředního kinosálu navenek charakterizuje zastřešení z dřevěných lamelových nosníků, plně prosklené opláštění umožňuje propojení interiéru s venkovními prostory a navazuje tak mimo jiné na tradici českého skla. Obdobný koncept zastřešení později použili Vladimír Palla s Viktorem Rudišem pro smuteční obřadní síň v Luhačovicích.

Navzdory sovětskou ideologií přikázanému směru socialistického realismu filozofie architektonického navrhování velmi silně vycházela z myšlenkové základny prvorepublikového funkcionalismu, a to zejména díky tomu, že poválečná generace mladých tvůrců prošla školením nejvýznamnějších předválečných architektů. Na oboru architektury

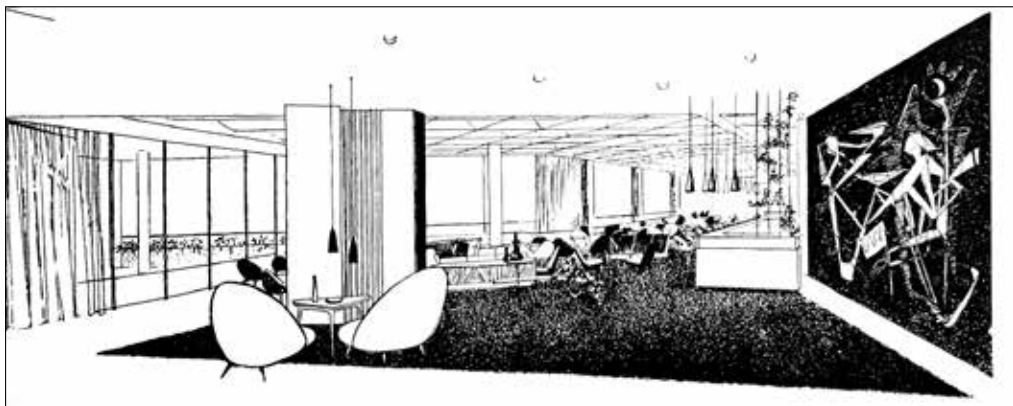
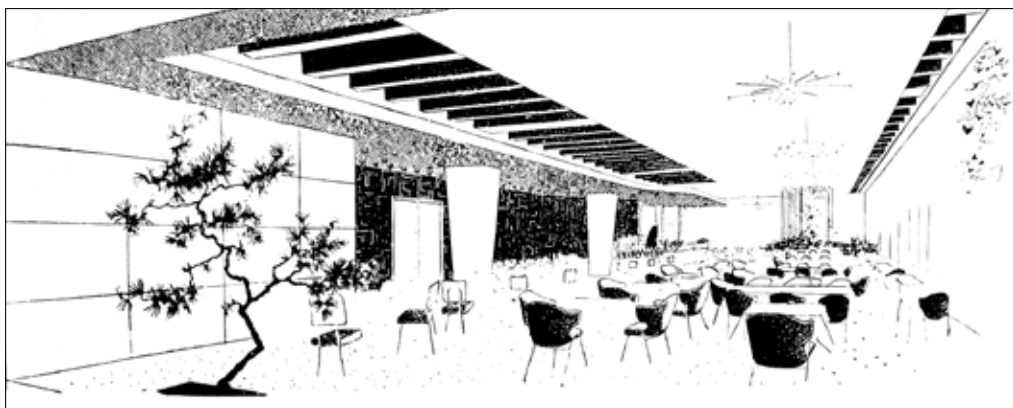
Obr. 2. Výšková budova BVV, interiér s vřetenovým schodištěm, foto: Roman Polášek

brněnské techniky těsně po válce pedagogicky působili v té době již významní, zkušení praktikující architekti.⁶ I když někteří z nich byli politicky stíháni a poté, když vedení školy ovládli komunisté, byli nahrazeni vyhovujícími kádry, přesto stihli do konce padesátých let vychovat alespoň první poválečnou generaci mladých následovníků.

Generace absolventů z prvního poúnorového desetiletí, vyškolená vůdčími osobnostmi mezinárodně uznávané brněnské meziválečné architektury, měla kromě vynikajícího pedagogického, převážně funkcionalistického vedení štěstí i v počátku svého produktivního profesního života. Mladí architekti, kteří nastoupili a působili v období politického uvolnění, od konce padesátých let až do politického obratu po lednu 1969, se svými stavbami zásadním způsobem zapsali do současné podoby Brna. Mnoho staveb vznikalo na projektantských prknech již během druhé poloviny padesátých let, s nástupem nového sovětského vedení v čele s Nikitou Chruščovem po Stalinově smrti v roce 1953. A již tyto projekty se vyznačovaly inklinací k mezinárodnímu stylu, tedy nesly se ve stejném duchu, jak by se dalo předpokládat, že by architekti navázali na prvorepublikový trend, kdyby nedošlo ke komunistickému puči v únoru 1948 a s tím související příkázanou orientací na výtvarné vyjádření podle sovětských zásad socialistického realismu.

Předmětem výstavy *Od bruselu k brutalismu* byla díla realizovaná na jihu Moravy v průběhu dvacetiletí, jehož první polovina se navenek vyznačovala politicko-sociálním uvolněním, a to i když stále probíhaly kádrové prověrky, procesy a věznění lidí, vládnoucí nomenklaturou označovaných za nepřátele státu. Nicméně přídomek *Zlatá šedesátá* pro desetiletí 1960–1970 charakterizuje celospolečenskou náladu, víru v uplatnění technického pokroku pro blaho lidstva a naději ve světlou, šťastnou budoucnost v prosperující zemi s orientací na Západ. Toto období, navzdory zmíněným „nepříjemnostem“ plné optimismu, vystřídala normalizační politika sedmdesátých let s návratem ke komunistické diktatuře.

Jihomoravské prostředí nepatřilo ke státem investičně preferovaným oblastem, ale již v polovině padesátých let se rozhodnutím znovuoživit brněnské výstaviště naskytla architektům mimořádná příležitost k výjimečným počínům. Pro konání prvního mezinárodního strojírenského veletrhu v roce 1959 byly v areálu prvorepublikového výstaviště postaveny nové pavilony Z, B a C. Pevnost a odolnost novátorské konstrukce kupole

Obr. 3. a 4. Návrhy interiérů hotelu International, reprofoto: *Architektura ČSR*, 1960, roč. 19, č. 5, s. 329

o průměru 93 m, zastřešující pavilon Z, byla jejím autorem Ferdinandem Ledererem napřed vyzkoušena ve zmenšeném měřítku na pavilonku Y a stejný princip zastřešení byl použit i pro pavilon C. Na prvorepublikový obloukový vstupní objekt od Emila Králíka navázal Miroslav Spurný novou částí se završením výškovou dominantou administrativní budovy, která dodnes zachovává design *bruselu*.

V souvislosti s novou rolí veletržního města bylo nutné dobudovat potřebnou infrastrukturu. Přestavba na výstaviště navazujícího území severní části Starého Brna probíhala podle generelu, zpracovaného ve Stavoprojektu⁷ koncem padesátých let, který byl ve své „velkorysosti“ realizován pouze částečně. Plán řešil toto území jako důstojné předpolí výstaviště, výkladní skříň úspěchů socialistického hospodářství cestou od nádraží, současně s řešením potřeby nových bytů. Na primární úkol vyplnit především nezastavěné části navazovala výstavba nového, moderního souboru, kdy výškové bytové domy lemující ulici Veletržní se staly jakousi přístupovou slavoobránou vyúsťující do kruhového náměstí s pomníkem *Nový věk* od Vincence Makovského, přeneseným z Bruselu před vstup do veletržního areálu. Pro tramvajové spojení od nádraží byla v roce 1957 dokončena nadčasová, elegantní železobetonová konstrukce viaduktu,⁸ mimoúrovňově křižující pozemní komunikaci, tzv. brněnský Caracas.⁹

Celý koncept počítal s významnou asanací historické zástavby, s přímým spojením hlavního nádraží s výstavištěm. K tomuto radikálnímu zásahu nedošlo, ale novou ulici Úvoz byl zrealizován dopravní průtah severním směrem.

V souvislosti s očekávaným pobytem zahraničních návštěvníků bylo nutné řešit posílení ubytovací kapacity výstavbou nových hotelů. V roce 1962 byl uveden do provozu první hotel s mezinárodními parametry, který na základě vítězného projektu kolektivu Viléma Kuby ze soutěže v roce 1957 dokončil kádrově vhodnější tým pod vedením Miroslava Kramoliše. Hotel International – donedávna jedna z brněnských ikon *bruselu*,

Obr. 5. Výtvarně pojatý pohled vstupní haly hotelu Continental, foto: NPÚ, Renata Vrabelová

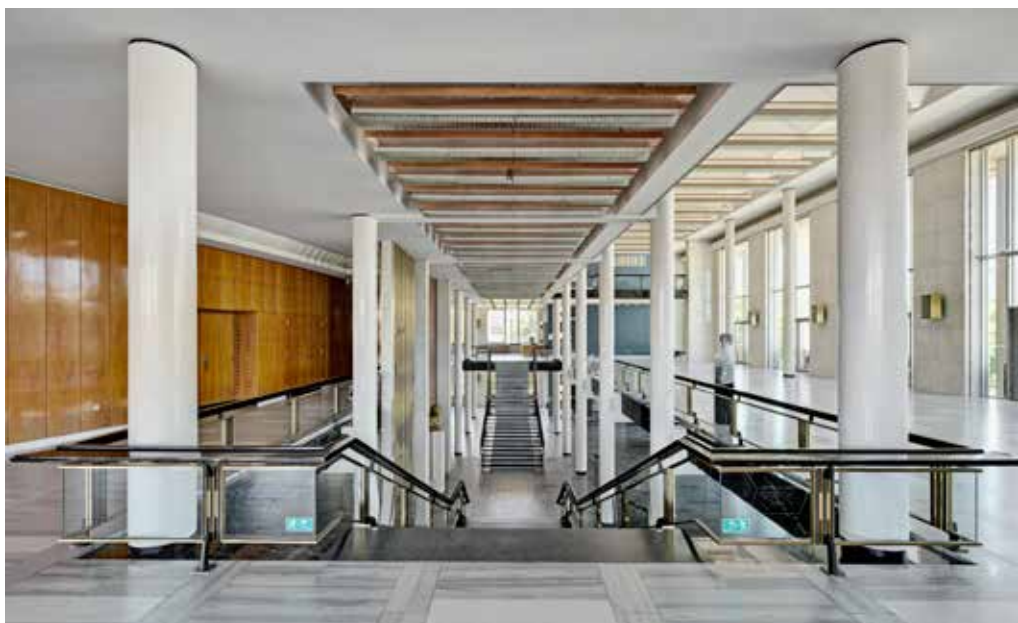
nezaměnitelný doklad dobového architektonického a výtvarného vyjádření, pozbyl v roce 2014 statut památky a od té doby mnohá hodnotná umělecká díla a detaily *bruselského* stylu z hotelu postupně mizí. Z plánovaného projektu dostavby okolí hotelu, který zahrnoval také radnici a ubytovnu pro zahraniční studenty, byla dokončena pouze na hotel navazující provozní a administrativní budova oděvního družstva *Vkus* s prodejními prostory v parteru.

O dva roky později byla dokončena výšková budova hotelu Continental. Ubytovací část je dispozičně řešena na půdorysu Y, což je stejný koncept, který využil Bedřich Rozehnal pro řešení nemocničních lůžkových pavilonů ve snaze zkrátit délku chodeb. V přízemní restaurační části použil Zdeněk Řihák v československé premiéře lomenicovou střešní konstrukci.

Řešením hotelů se od roku 1960 začali zabývat architekti ve Státním projektovém ústavu obchodu pod manažerským vedením Jaroslava Sirotky. Podnik, založený jako resortní projektové zařízení Ministerstva vnitřního obchodu s centrálou v Brně, vznikl transformací brněnského závodu Potravínoprojekt Praha. Architekti ze SPÚO jsou autory nejvýznamnějších hotelů (Zdeněk Řihák) a řady obchodních domů (Růžena Žertová) po celém tehdejší Československu. Zdeněk Řihák, známý realizací luxusních hotelů v horském prostředí Československa, se do brněnského povědomí zapsal rovněž interiéry mléčných barů, které patřily k esenciálním ukázkám designu *bruselu*.

Pro kulturní život Brna nejvýznamnější realizací šedesátých let bylo dlouho plánované a očekávané brněnské Divadlo opery a baletu / Janáčkovovo divadlo. Po půlstoletí nerozhodnosti byl v soutěži v roce 1958 jako vítězný vybrán projekt týmu Jana Víška. Realizací byl následně pověřen Otakar Oplatek, pod jehož vedením, s významným podílem spolupracujících výtvarníků, bylo divadlo v roce 1965 dokončeno.

Zakázky typu administrativních a provozních budov Podniků zahraničního obchodu nebo budovy a areály československých zastupitelství v zahraničí byly pražskou doménou. Rozsahem i významem srovnatelnou brněnskou realizací může být trojice

Obr. 6. Interiér Janáčkova divadla, foto: Roman Polášek

výškových domů na Šumavské (původně náměstí Joliot Curie) podle projektu Romana Zajíce a Jaroslava Ryšky respektujícího urbanistický koncept Jiřího Gregorčíka a Františka Antla. Jako první zde vyrostl typový skelet, vyvinutý pro plzeňský Hutní projekt.¹⁰ Ocelová konstrukce se pro realizaci dalších dvou budov při požadavku navýšení o tři patra ukázala jako ekonomicky nevýhodná, a tak pro zbývající budovy byla použita železobetonová konstrukce. Ivan Ruller je autorem administrativní a provozní budovy Ingstavu, vysoce nadprůměrné, nadčasové architektury brutalistních forem, s novátorským použitím velkoprostorových kanceláří. V roce 1974 byla dokončena stavba sídla brněnských komunistů, tzv. Bílý dům, podle projektu Miroslava Spurného a Františka Jakubce v duchu pozdní moderny; vznikaly také budovy projektových podniků. K ojedinělým stavbám pro Podniky zahraničního obchodu patří budova Techmašexportu z konce sedmdesátých let od Libuše Kopřivíkové.

Brněnští architekti významně přispěli k vývoji v otázkách řešení bydlení, zdravotnických, školských staveb a vysokoškolských areálů. Vývojem typových řešení bytů různých kategorií se zabýval kolektiv pod vedením Františka Zounka a realizované experimenty následovaly projekty rozsáhlých obytných území. K těm nejznámějším a mezinárodně uznávaným patří sídliště Lesná.

Univerzitní město muselo řešit také bydlení pro studenty. První studentské koleje v Mánesově ulici následovaly v šedesátých letech koleje v ulicích Kounicově (původně koleje Leninova) od Milana Steinhausera a Mečislava Boreckého, následně v Purkyňově od Jaroslava Medka a Viktora Formáčka. V sedmdesátých letech začala výstavba areálu brněnské techniky pod Palackého vrchem a také univerzitních kolejí na Vinařské nad brněnským výstavištěm podle projektu Zdeňka Kříže.

Pro další vzdělávání středoškolských zdravotnických kádrů byl v roce 1968 dokončen tzv. doškolovací ústav, v brutalistních formách v duchu Le Corbusierovy filozofie. Dům na sloupech, dnešní Národní centrum ošetrovatelství a nelékařských zdravotnických odborů, zasadil do svahu nad výstaviště Vladimír Selzer.

Na myšlenky Bedřicha Rozehna¹¹ v řešení nemocnic navázali Miroslav Spurný s Josefem Myslivcem generelem bohunického nemocničního areálu. Jako první po válce byl v Bohunicích postaven psychiatrický pavilon, jehož výslednou podobu rozvedl Zdeněk Kříž podle původního projektu Bedřicha Rozehna a ve spolupráci s přednostou kliniky profesorem Josefem Hádlíkem. Pro ubytování zdravotních sester

Obr. 7. Soubor tří výškových administrativních budov na Šumavské se záběry dvou původních, dnes již neexistujících, fasád, foto: Roman Polášek

Obr. 8. Národní centrum ošetřovatelství a nelékařských zdravotnických oborů, foto: Roman Polášek

byly v roce 1974 dokončeny na hraně nad svrateckým údolím dvě kostky internátu, spojené přízemním krčkem se společenskými prostory. S velkým zpožděním následovala výstavba dalších pavilonů, v roce 1983 byla otevřena gynekologická klinika s porodnicí. Při návrhu polikliniky pro sídliště Lesná uplatnila Libuše Kopřivíková principy mezinárodní moderny, stejně jako Miroslav Spurný u stomatologické kliniky na sídlišti Černá Pole.

Obr. 9. Psychiatrický pavilon nemocnice Brno, jižní průčelí ambulantní části s vodním prvkem, foto: Roman Polášek

Vývoj typů školských a vzdělávacích zařízení řešili architekti podle konkrétních zadání zejména v souvislosti s návrhy obytných souborů. K nejvýznamnějším architektům, kteří se vědeckým způsobem v duchu funkcionalistického odkazu a podle nejmodernějších poznatků o výuce zabývali typologií škol a mnoho jich také dovedli k realizaci, a to jak pro blokovou, tak pro pavilonovou dispozici výuky, patřili Jaroslav Ledvina a Miroslav Dufek. Miroslav Dufek ve spolupráci se statikem Zdeňkem Musilem pracovali na konstrukčním principu montovaného skeletu se skrytým průvlakem v základním modulu 600 × 720 cm. Tento modul byl pak Pozemními stavbami použit při realizaci občanské vybavenosti na sídlišti Lesná. Na stejném principu tzv. „brněnské řady škol“,¹² s mírnými lokálními obměnami, vzniklo v Brně a na Moravě 10 škol, dalších 11 v tehdejší Severočeském kraji.

Jako programově preferovaná, vhodná mimopracovní činnost socialistického člověka se nabízel sport. Snaha o výstavbu velkorysého sportovního areálu pokračovala v Brně za Lužánkami, v návaznosti na předválečný koncept a poválečnou realizaci fotbalového a také zimního stadionu, který se v roce 1964 dočkal zastřešení montovanou trubkovou konstrukcí příhradové desky, navržené profesorem Ferdinandem Ledererem.¹³ Fotbalový stadion, využívaný rovněž pro lehkou atletiku, byl v šedesátých letech rozšířen o novou tribunu a s kapacitou 50 000 diváků se stal největším stadionem v republice, ale od roku 2001, kdy přestal vyhovovat prvoligovým požadavkům, chátrá.¹⁴ Zdejší plavecký stadion s jedinou „padesátkou“ v Brně byl dobudován v akci Z jako torzo nerealizovaného rozsáhlejšího projektu víceúčelového sportovního areálu. K projektu střešní konstrukce pozval v letech 1966–1967 Otakar Oplatek opět profesora Lederera.

Pro šestidenní závod dvojic byl na území výstaviště vybudován v roce 1961 velodrom, o osm let později zastřešený a doplněný zázemím. V roce 1969 byla dokončena Městská hala¹⁵ v Králově Poli a od roku 1971 začala probíhat výstavba víceúčelové haly Rondo¹⁶ na Poříčí. Budování haly v akci Z, s kapacitou 7 000 diváků, se protáhlo na 12 let. Téměř celé desetiletí si vyžádala také výstavba sportovního areálu na Lesné, kde pro tělovýchovnou jednotu Tesla navrhl Viktor Rudiš venkovní koupaliště a krytý plavecký bazén s gymnastickou halou. Mnoho sportovišť menších rozměrů bylo budováno jako součást vysokoškolských kampusů. Pod vedením architekta Romana Zajíce, milovníka

Obr. 10. Interiér plavecké haly ve Znojmě, foto: Roman Polášek

Obr. 11. Kostel sv. Josefa v Senetářově, foto: Roman Polášek

jachtařského sportu, byla na brněnské přehradě vztyčením velkorysých dřevěných lepených vazníků postavena loděnice – trojice elegantních oblouků s prosklenými čely, nesoucími nápis LODNÍ SPORTY BRNO.

Architekti z brněnského Stavoprojektu působili v rámci celé jižní Moravy. Ateliér Miroslava Spurného, který se specializoval na stavby pro zdravotnictví, pokračoval v budování

nemocnice v Boskovicih a Miroslav Spurný je též autorem rozsáhlého areálu nemocnice ve Znojmě. Pro projekt znojemského tzv. Bílého domu se jeho autor Milan Steinhauser mohl inspirovat brněnským Bílým domem. Nejzajímavější, vizuálně přitažlivá a vlivy bruselského stylu výrazně uplatňující je plavecká hala na náměstí Svobody ve Znojmě od Arnošta Krejzy.

Bohuslav Fuchs ve spolupráci se synem Kamilem Fuchsem a Josefem Opatřílem navrhli do historického centra Znojma v roce 1967 památkáři i veřejností stále kontroverzně přijímaný obchodní dům Dyje.

Výrazným typologickým druhem, který v období socialismu nabízel příležitost volné, většinou regulativů nezátížené tvorby, byly smuteční obřadní síně; v některých případech se podařilo uplatnit i moderní umělecká díla do historické sakrální architektury. Krásným příkladem je úprava interiérů barokního kostela v Jedovnicích, provedená pod vedením Ludvíka Kolka, který je rovněž autorem během normalizace zcela ojedinělé realizace kostela sv. Josefa v Senetářově¹⁷ na Blanensku. Na výsledné podobě kostela, dokončeného v roce 1970, se zřetelně projevuje vliv brutalistní tvorby Le Corbusiera a jeho mariánské kaple v Ronchamp. Vladimír Palla je autorem smuteční síně do Velkých Bílovic, kde je k vidění také kulturní dům od Pavla Krchňáka, autora prvního uceleného brněnského panelového sídliště v Juliánově.

Z průměrného typu venkovských společenských domů se vymyká také kulturní dům pro JZD Mír v Práčích od Jana Dvořáka.

Výstava, která se brněnským uvedením snažila o přehledné připomenutí architektury šedesátých a sedmdesátých let, představila na ploše bezmála 200 m² celkem 29 vybraných staveb ve formě informačních panelů a velkoplošných fotografií. Záznamy k dalším zkoumaným stavbám se nabízely k prohlédnutí v digitální podobě. I po skončení výstavy jsou podrobné informace o stavebních objektech, interaktivní mapa a mnoho dalšího dostupné na webových stránkách www.ma6070.cz.

- 1 Projekt v rámci programu NAKI II *Analýza a prezentace hodnot moderní architektury 60. a 70. let 20. století jako součásti národní a kulturní identity ČR*, DG16P02R007.
- 2 Z = zvelebování, lidově používáno jako „zdarma“.
- 3 Oscar Niemeyer, Lúcio Costa.
- 4 Vládní usnesení č. 355 z 28. 7. 1965 o řešení otázek uplatnění výtvarného umění v investiční výstavbě.
- 5 Např. Milan Cimburek, František Chmelař, Čestmír Kafka, Jánuš Kubíček, Pavel Navrátil, Zdeněk Palcr, Jan Rajlich st., Inez Tuschnerová, Oldřich Vašica, dále malíři Bohdan Lacina, Bohumír Matal, Jan Maria Najmr, Miroslav Netík, Vojtěch Štolfa, Miloš Vlček, Vlastimil Zábranský, ze sochařů Konrád Babraj, Stanislav Hanzl, Miloslav Chlupáč, Eva Kmentová, Sylva Lacinová, Vincenc Makovský, Zdeněk Macháček, Jiří Marek, Ladislav Martínek, František Navrátil, Vladimír Preclík, Olbram Zoubek, Ota- kar Sivera, František Šenk, Antonín Širůček a v neposlední řadě sklářští výtvarníci Miloslav Klinger, Stanislav Libenský, Jaroslava Brychtová, Valér Kováč a další.
- 6 Bohuslav Fuchs, Bedřich Rozeňhal, Miloslav Kopřiva, Jaroslav Syříště, Vladimír Fischer, Václav Roštlapil, Miloš Laml, Bohumil Babánek, Vladimír Karfík, Antonín Kurial nebo Jiří Vendelín Kroha, a krátce také Jaromír Krejcar.
- 7 Kolektiv pod vedením Františka Kočího: Miroslav Máčel, Zdeněk Michal, Jan Radkovič, Alois Charouz, Zdeněk Kobza, Josef Melenovský, Zdeněk Špaček, Jiří Zaplatil a další. Srov. KALIVODA, František, *Přestavujeme Staré Brno: Projekt výstavby části prvního rajónu města Brna (sídlíště Staré Brno – sever)*, Brno 1961.
- 8 Projekt František Kočí, statika Jiří Vaňous.
- 9 Dobově užívaný název, podle mostu podobné konstrukce ve venezuelském Caracasu.
- 10 Projekt Jana Zikmunda, Františka Kozáka, Vladimíra Belšíana, Jaroslavy Gloserové a Josefa Kiliána z let 1965–1969, dnešní Mrakodrap Bohemia.
- 11 ROZEHNAL, Bedřich, *Cesta k řešení nemocniční otázky města Brna: Projekty Zem. klinické nemocnice a St. oblastní dětské nemocnice v Brně*, Brno 1949.
- 12 Miroslav Dufek, rukopis 20. 5. 2018.
- 13 Zimní stadion s unikátním zastřešením byl zbořen koncem roku 2008.
- 14 VRABELOVÁ, Renata, *Brno 1945–1975 v kontextu československé architektury. Specifika brněnské architektury*, nepublikovaná disertační práce, Brno: Fakulta architektury VUT v Brně 2016.
- 15 Mojmír Korvas, 1969–1975.
- 16 Ivan Ruller, projekt 1972, realizace 1982.
- 17 Ludvík Kolek ve spolupráci s Mikulášem Medkem, Janem Koblasou, Karlem Neprašem a Josefem Istlerem.